

Εμβόλιμον

Εγχείρημα λόγου, τέχνης
καί λοιπής φαντασίας

Ἀφιέρωμα στόν Γιώργο Γώτη

Για τον Γιώργο Γώτη γράφουν:

Γ. ΒΕΗΣ
Σ. ΓΙΟΒΑΝΟΓΛΟΥ
Δ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ
Δ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ
Γ. Χ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ
Γ. ΚΑΙΣΑΡΙΔΗΣ
Χ. ΚΑΡΑΝΤΩΝΗ
Δ. ΚΑΡΑΣΑΒΒΑΣ
Ν. ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ
Κ. ΚΟΥΣΟΥΛΑ
Β. ΛΑΔΑΣ
Α. ΞΗΡΟΓΙΑΝΝΗ
Τ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
Μ. ΠΟΛΙΤΟΥ
Δ. ΡΑΠΤΑΚΗΣ
Κ. Θ. ΡΙΖΑΚΗΣ
Α. ΦΟΥΣΚΑΡΙΝΗΣ
Α. V. LECUMBERRI
Δ. Β. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ / Γ. ΓΩΤΗΣ: Συνομιλία

* * *

Σχέδια του τευχούς:
Κατερίνα Γώτη

89-90

Καλοκαίρι – Φθινόπωρο 2019
Ἀσπρα Σπίτια Βοιωτίας

Γιῶργος Ἀράγης

*Ποιοί εἶναι οἱ δάσκαλοί μας
στόν τομέα τῆς παιδείας μας;**

Ἐ μιά ὁμιλία μου, πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια, στοὺς μεταπτυχιακοὺς φοιτητές τοῦ Νεοελληνικοῦ Τομέα στοῦ Πανεπιστήμιου Ἰωαννίνων, μοῦ ἐγίνε στο τέλος ἀπὸ μιά φοιτήτρια ἡ ἀκόλουθη ἐρώτηση: «Ἐμεῖς γιατί δέν τὰ ξέρουμε αὐτά;». Ἡ ἐρώτηση ἐκφράζε ἀπορία, ἀλλά καί μιά ἰδέα παράπονου. Ἦταν σά νά ἔλεγε δέν εἶναι ἀρκετό, ὄντας μεταπτυχιακοὶ φοιτητές τοῦ Νεοελληνικοῦ Τομέα, νά εἶχαμε κάποια ἰδέα σχετικά μέ τό περιεχόμενο τῆς ὁμιλίας σας; (Ἡ ὁμιλία ἀφοροῦσε τῇ Δεύτερῃ Μεταπολεμικῇ Ποιητικῇ Γενιά). Ἀπάντησα στήν κοπέλα ὅτι «δέν τὰ ξέρετε γιατί σᾶς ἔλειψαν οἱ καλοὶ δάσκαλοι». Ἀμέσως μετὰ ἀκούστηκαν ψίθυροι καί κάποιοι χαμογέλασαν κάτω ἀπὸ τὰ μουστάκια τους. Ἀπέναντί μου κάθονταν οἱ καθηγητές τῶν φοιτητῶν πού μέ εἶχαν καλέσει νά μιλήσω. Προφανῶς τὰ παιδιά θεώρησαν πῶς χρησιμοποίησα τή λέξη «δάσκαλοι» μέ τήν κυριολεκτική της σημασία. Ἀκόμα κι ὅταν εἶπα πῶς δέν ἐννοοῦσα τοὺς ἐκπαιδευτικούς λειτουργοὺς ἐμείνα μέ τήν ἐντύπωση ὅτι κάποια ὑπόνοια ἐμείνε στήν ἀτμόσφαιρα· «γλώσσα λανθάνουσα...». Τό συμπέρασμα, ὅπως φάνηκε, ἦταν ὅτι ἐδῶσα στήν κοπέλα μιά κακή ἀπάντηση, γιά τόν λόγο ὅτι θεωροῦσα αὐτονόητο κάτι πού δέν ἦταν αὐτονόητο. Ἡ φράση πού χρησιμοποίησα μ' ἔκανε ἀργότερα νά ξανασκεφτῶ τό θέμα, καθώς καί τί χρειαζόταν νά προσθέσω ἐπιπλέον γιά νά γίνει κατανοητή ἐκείνη τή στιγμή ἡ ἀπάντησή μου. Μένοντας τώρα ἐδῶ στή συγκεκριμένη περίπτωση, θά ἤθελα νά πῶ, μέ λίγα λόγια, ποιοί εἶναι οἱ «δάσκαλοι» στοὺς ὁποίους ὀφείλουμε τήν παιδεία μας. Ἡ, ἀλλιῶς, ποιές εἶναι οἱ βασικές πηγές τῶν ἐμπειριῶν καί τῶν γνώσεών μας.

Λοιπόν. Ὁ πρῶτος «δάσκαλός» μας εἶναι, χωρίς ἄλλο, ἡ μάνα μας. Ἀπὸ αὐτή παίρνουμε τὰ πρῶτα μαθήματα ὁμιλίας καί ἐκφρασης. Εἶναι τό πρῶτο παράδειγμα γλωσσικῆς ἀγωγῆς, ἄρθρωσης, τονισμοῦ, ἡχητικοῦ χρωματισμοῦ τοῦ λόγου καί τῆς σημασίας του. Καθώς καί τῆς μελωδικῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὰ νανουρίσματα. Μετὰ τή μάνα ἐρχεται ὁ πατέρας καί ἄλλα πρόσωπα τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος, παραμάνες, γιαγιάδες, παππούδες, θεῖες, θεῖοι, ψυχokόρες, ξαδέρφια, κ.λπ. Στό σπιτικό περιβάλλον διαμορφώνονται, ἀνεπίγνωστα, τὰ πρῶτα αἰσθήματά μας, οἱ πρῶτες μορφές καί οἱ πρῶτες ἰδέες μας. Ἐνῶ ἐρχόμαστε σ' ἐπαφή μέ τόν κόσμο τῆς φαντασίας μέσα ἀπὸ τὰ παραμῦθια καί τίς ἱστορίες πού ἀκούμε. Στό σπιτικό γήπεδο μαθαίνουμε νά συμμετέχουμε, στοιχειωδῶς, ἀλλά μέ ἀνεξίτηλες ἐντυπώσεις, στό παιχνίδι τῆς ζωῆς. Σύμφωνα μέ τόν Δ. Βικέλα, «Ἀναλόγως τῶν ἐντυπώσεων καί τῶν διδαγμάτων τῆς παιδικῆς ἡλικίας ρυθμίζεται ὁ μετέπειτα ἠθικός βίος».¹ Εἶναι γνωστό ἐξάλλου πῶς πολλοὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος καί τῆς τέχνης θεωροῦν τὰ παιδικά χρόνια ὡς ἀρχική πηγή, ὡς λίκνο, τῶν ἐμπνεύσεών τους.

* Κείμενο ὁμιλίας πού ἐκφωνήθηκε, στήν ἐκδήλωση πού ὀργάνωσε ὁ Σύλλογος Φίλων Γραμμάτων καί Τεχνῶν Δράμας, στίς 20 τοῦ Μάη στή Δράμα.

Μετά από την οικογένειά μας δεύτερος σημαντικός «δάσκαλός» μας, πρίν από τό σχολείο, είναι ή γειτονιά μας. Τά άλλα μικρά παιδιά πού παίζουμε μαζί τους καί οί όποιοι συνοδοί τους. Ή παιδευτική άσκηση πού γίνεται αὐτά τά χρόνια, ἄν καί πάντα μέ ἀσυνειδητο τρόπο, δέν είναι σάν εκείνη τοῦ σπιτιοῦ. Σ' αὐτό τό στάδιο ἔχουμε τήν ἀπαρχή τῆς κοινωνικῆς μας συναναστροφῆς, τίς πρώτες ἐξωσπιτικές ἐμπειρίες. Στή γειτονιά λέγονται λέξεις καί φράσεις πού δέν λέγονται στό σπίτι. Ἐνῶ ἔχουμε πρωτόγνωρες ἀνταγωνιστικές ἀντιδράσεις ἀνάμεσα στά παιδιά. Ἐκδηλώνεται ή ἀμιλλα, ἀλλά ταυτόχρονα καί πρωτόγνωρες διεκδικήσεις καί κτητικές τάσεις. Ἔτσι τό γνωστικό μας πεδίο, μέ ἄκμονα τόν παιδόκοσμο τῆς γειτονιάς, ἀποκτάει εὐρύτερες διαστάσεις. Μέ συνέπεια ἐδῶ νά σχηματίζονται τά δεύτερα ἀνεξίτηλα γλωσσικά, ἐκφραστικά, συναισθηματικά καί ὑπαρξιακά ψήγματα, πού θά μείνουν ἐνεργά στό ὑπέδαφος τῆς ἀνήλικης παιδείας μας. ✓

Ὁ τρίτος «δάσκαλός» μας, ὁ πιό θεωρητικός θά λέγαμε, είναι τό σχολεῖο, (τό νηπιαγωγεῖο, τό δημοτικό, τό γυμνάσιο, τό λύκειο, οί ἀνώτερες καί οί ἀνώτατες σχολές). Ἐδῶ τόν λόγο ἔχουν στήν κυριολεξία οί δάσκαλοί μας. Οἱ δάσκαλοί μας πρῶτα μέ τό σχολικό πρόγραμμα, μέ τά ἐγκύκλια μαθήματα. Περισσότερο ὅμως οἱ δάσκαλοί μας μέ τήν ἀκτινοβολία τους, μέ τή δική τους παιδεία καί μέ τό ἠθικό παράδειγμά τους. Πράγματι τά παιδιά, ὅλα τά παιδιά, ξεγυμνώνουν τούς δασκालούς τους ἀπό τό προσχηματικό ἐγώ τους. Τά παιδιά σ' αὐτόν τόν τομέα ἐνεργοῦν διαισθητικά καί εἶναι ἀνελέητα. Κι ἕνας τρόπος νά τό δείξουν εἶναι ή κοροϊδία πού πατοῦν πίσω ἀπό τήν πλάτη τους στούς δασκालούς τους. Ὅμως τά παιδιά δέν κοροϊδεύουν ὅλους τούς δασκालούς τους, μερικούς, λίγους ἔστω, τούς σέβονται καί τούς ἐκτιμοῦν. Κι εἶναι αὐτοί, οἱ τελευταῖοι, πού κυρίως ἀσκοῦν παιδευτικό ἔργο καί ἀγγίζουν τήν ψυχή τῶν παιδιῶν. Βέβαια στό σχολεῖο ἔχουμε ἐπίσης τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς ἀγωγῆς, τήν ἀμιλλα, τίς φιλίες, τά πρῶτα ἐρωτικά φτερουγίσματα. Κυρίως ὅμως τό σχολεῖο μᾶς βάζει στόν κόσμο τῶν θεωρητικῶν γνώσεων. Εἶναι τό στάδιο πού ἐρχεται κανεῖς σέ ἐπαφή μέ τά σύμβολα, μέ τήν ἀφηρημένη σκέψη, μέ τήν ἐπιστημονική μέθοδο καί μέ τή σύμφυτη ὁρολογία.

Ὁ τέταρτος «δάσκαλός» μας εἶναι τό εὐρύτερο περιβάλλον μας, ή κοινωνική ὀργάνωση, ή πολιτική κατάσταση, ή ἀγορά μέ τήν ἐμπορική της καί μή μορφή της, ή πραγματικότητα τῶν διακρίσεων, οἱ ποικίλες πολιτισμικές ἐκδηλώσεις, οἱ συναναστροφές, οἱ συντροφικές σχέσεις, τά ἐξαιρετικά συναπαντήματα, κ.λπ. Γνωρίζει κανεῖς ὄχι μόνο τίς καλές πλευρές πού συναντάει στό κοινωνικό παρεδῶσε, ἀλλά καί τίς σκληρές, τίς ὑποῦλες καί τίς βρόμικες πλευρές μέσα στίς ἀνθρώπινες σχέσεις. Τό γνωστικό εὖρος αὐτοῦ τοῦ κύκλου ἐμπειριῶν μέ τίς πολλές ὀψεις, μέ τά πολλά ἀπρόοπτα, μέ τά πολλά παράξενα, εἶναι θεωρητικά ἀπεριόριστο. Σύνυπολογίζοντας, ταυτόχρονα, μέσα σέ ὅλα καί τήν ὅποια ἐπαφή μας μέ τόν τύπο, τόν παιδευτικό, τόν πολιτικό, τόν κοσμικό, τόν διαφημιστικό, τόν ἀθλητικό, τά ἐλαφρά καί τά σοβαρά περιοδικά, κ.λπ.

Ὅλα αὐτά πού τά προσπέρασα μέ λίγα λόγια, τά ξέρουν πολύ καλύτερα ἀπό μένα καί σέ βάθος οἱ παιδαγωγοί. Φάνηκε ὡστόσο πώς οἱ σχολικοί δάσκαλοί μας ἀποτελοῦν ἀπλῶς ἕναν ἀπό τούς τέσσερις παράγοντες τῆς παιδείας μας κι ἴσως τόν πιό ἐμπειρικά ὑποδεέστερο ἀπ' ὅλους. Σέ καμιά περίπτωση πάντως δέν ἀποτελοῦν τό α καί τό ω τῆς παιδείας μας. Οὔτε πρέπει νά ταυτίζουμε τή λέξη παιδεία μέ τή λέξη ἐκπαίδευση πού ἀφορᾷ τό κρατικό ἐκπαιδευτικό σύστημα. Παρακάτω, γιά τήν παιδεία πού συνδέεται μέ τή λογοτεχνία καί τά συναφή μ' αὐτήν, θά ἤθελα νά δώσω μερικά στοιχεῖα πού δείχνουν τή μεγάλη σημασία πού ἔχει τό οικογενειακό περιβάλλον. Γιά τό σκοπό αὐτό θά ἀναφερθῶ, μέ βάση τίς πληροφορίες πού ἔχουμε, στά παιδικά χρόνια ὀρισμένων γνωστῶν συγγραφέων.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς γεννήθηκε τό 1748 στή Σμύρνη ἀπό πατέρα Χιώτη. Ὁ πατέρας του ἦταν ἀσπούδαχτος, δέν ἔλειπαν ὅμως οἱ γραμματισμένοι συγγενεῖς. Ή μητέ-

ρα του Θωμαΐδα Ρύσιου, κόρη τοῦ φιλόλογου Ἀδαμάντιου Ρύσιου, γνώριζε ἀνάγνωση καὶ γραφή, κάτι ἀσυνήθιστο τότε στή Σμύρνη. «Ἡ μήτηρ μου», γράφει ὁ Κοραΐς, «ἔλαβε ἐλευθερωτέραν ἀνατροφὴν διότι εὐτύχησε νὰ ἔχει πατέρα τὸν Ἀδαμάντιον Ρύσιον, τὸν σοφότατον ἐκείνου τοῦ καιροῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν ἄνδρα. [...] Οὗτος μὴ γεννήσας ἀρσενικόν, ἐπαρηγόρησε τὴν ἀποτυχίαν του, σπουδάσας νὰ ἀναθρέψῃ ὡς υἱοῦς τὰς τέσσαρας θυγατέρας του. [...] Ἡ κατάστασις τοῦ γένους ἦτο τοιαύτη τότε, ὥστε εἰς τὴν μεγαλόπολιν Σμύρνην, μόνοι σχεδὸν αἱ θυγατέρες τοῦ Ρυσίου ἤξευραν νὰ ἀναγινώσκωσι καὶ νὰ γράφωσι...». ² Στὸ σπίτι τοῦ νεαροῦ Κοραΐ ὑπῆρχε ἀτμόσφαιρα λογιό-σύνης καὶ θρησκευτικῆς εὐλάβειας. Ἐπειτα ὁ πατέρας του, παρότι ἀσπούδαχτος, ἐκτιμοῦσε τὰ γράμματα κι ἔστειλε τὸν γιό του στὴ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ τῆς Σμύρνης. Ὁ παππούς Ρύσιος, ποῦ πέθανε ἓνα χρόνον προτοῦ νὰ γεννηθεῖ ὁ Ἀδαμάντιος, τοῦ κληροδότησε τὴ βιβλιοθήκη του. Ὁ Κοραΐς εἶχε σφοδρὴ κλίση πρὸς τὰ γράμματα, τὴν ὁποία εὐνόησε ἡ οἰκογένειά του καὶ ἰδίως ἡ μητέρα του. Στὸ μεταξύ δὲν ἔλειψε τὸ τυχερὸ συναπάντημα στὸ πρόσσωπο τοῦ Ὀλλανδοῦ πάστορα Βερνάρδο Κεῦνο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάχθηκε λατινικά καὶ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν προσωπικότητά του.

Ὁ Ἰάκωβος Πολυλᾶς γεννήθηκε τὸ 1825 στὴν Κέρκυρα. Ἦταν γόνος παλαιᾶς κερκυραϊκῆς γενιᾶς εὐγενῶν μέ ρίζες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ πατέρας του εἶχε σπουδάσει νομικά, ἐνῶ διέθετε λόγια παιδεία. Πέθανε ὅμως νωρίς, ὅταν ὁ Ἰάκωβος ἦταν ἔξι χρονῶν. Ἡ μητέρα του Ἑλένη τὸ γένος Βούλγαρη ἦταν μιά ἐξαιρετικὰ μορφωμένη γυναίκα. Αὐτὴ ἔμαθε στὸν γιό της τὰ πρῶτα γράμματα, καθὼς ἐπίσης ξένες γλῶσσες καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ἡ ἀριστοκρατικὴ της καταγωγὴ καὶ ἡ παιδεία της τῆς ἐπέτρεπε νὰ εἶναι στενὴ φίλη τοῦ Δ. Σολωμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπισκεπτόταν συχνά τὸ σπίτι της. Καθόλου παράξενο ἔτσι ποῦ ὁ γιός της γνωρίστηκε καὶ συνδέθηκε μέ στενὴ φιλία μέ τὸν ποιητὴ, γεγονός ποῦ ἀποτελέσει μέγα εὐεργετικὸ συναπάντημα. Μέ ἄλλα λόγια ὁ Πολυλᾶς γεννήθηκε καὶ ἀντρώθηκε μέσα σὲ ἓνα ἐγγράμματο οἰκογενειακὸ κλίμα, ὅπου ἡ πλούσια βιβλιοθήκη καὶ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον δὲν ἀπουσίαζαν. «Ἀπὸ μικρὸς στὰ γράμματα» δηλαδὴ, ἀλλὰ ὅχι ὅπως τὸ ἐννοοῦσε ὁ θεόφτωχος Γιώργος Κοτζιούλας.

Ὁ Δημήτριος Βικέλας, μέ καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Χίο, γεννήθηκε στὴν Ἑρμούπολη τῆς Σύρου τὸ 1835. Γιός τοῦ Ἑμμανουήλ Βικέλα καὶ τῆς Σμαράγδας τὸ γένος Μελᾶ, ἀδερφῆς τοῦ Λέοντος Μελᾶ, συγγραφέα, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, τοῦ μυθιστορήματος *Γεροστάθης*. Παραθέτω μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία του.³ «Ἡ εὐκολία, μέ τὴν ὁποῖαν ἔκτοτε καὶ μετέπειτα οἱ στίχοι ἐνετυποῦντο εἰς τὸν ἐγκεφαλόν μου, ὀφείλεται εἰς τὴν μητέρα μου. Δύναμαι νὰ εἶπω ὅτι μέ ἀνέθρεψε διὰ στίχων. Ἠγάπα τὴν ποίησιν, ἐγνώριζεν ἐκ στήθους τὰ ἐκλεκτότερα τῶν συγχρόνων ποιητῶν μας, ἡρέσκετο δὲ νὰ μοῦ τὰ ἀπαγγέλλῃ. [...] Ἀλλὰ πῶς, ἀνατραφεῖσα κατὰ τὴν περίοδον τῆς χρηματικῆς στενοχωρίας, τῆς στερήσεως, τῆς συμφορᾶς, πῶς ἡδυνήθη ἡ μήτηρ μου νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἔφεσιν της πρὸς μάθησιν; Πῶς κατῴρθωσε καὶ αὐτὴν τὴν Γαλλικὴν νὰ μάθῃ; [...] Διδάσκαλοι τῆς μητρὸς μου ἐχρημάτισαν οἱ ἀδελφοί της. Τὴν ἐσπέραν ἡ λιτὴ τραπεζαρία τῆς πατρικῆς οἰκίας μετετρέπετο εἰς σπουδαστήριον. Ἀλληλοεδιδάσκοντο ἐκεῖ γνώσεις ποικίλαι καὶ ὑπετρέφετο μεταδιδόμενος ὁ ἐνθουσιασμός διὰ πᾶν ὥραλλον. Ἐκεῖ διορθώνοντο γυμνάσματα, καὶ ἀπηγγέλλοντο ποιήματα, καὶ ἐσχολιάζοντο οἱ ποιηταί. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἐάν παιδιόθεν ἔτεινα κι ἐγὼ εἰς τὰ γράμματα, ὑπείκων λευθότως εἰς γενεαλογικὰ αἵτια, — προπάντων ὅμως ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὴν μητέρα μου.»⁴

Ὁ Κωστής Παλαμᾶς, μέ καταγωγὴ ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, γεννήθηκε στὴν Πάτρα τὸ 1859. Γιός τοῦ δικαστικοῦ Μιχάλη Παλαμᾶ καὶ τῆς Πηνελόπης τὸ γένος Πεταλᾶ. Ἡ μητέρα του ἦταν γραμματισμένη κι ἔκανε μαθήματα στὰ παιδιά της, ἑλληνικά καὶ γαλλικά. Μάλιστα ὁ «Κωστάκης», ἂν καὶ σὲ προσχολικὴ ἡλικία, διάβαζε ἤδη μέ πάθος τὸν *Γεροστάθη* τοῦ Λέοντα Μελᾶ. Ἀπὸ τὴ θεία του Βγενούλα ἄκουσε πολλὰ παραμύθια καὶ διηγήσεις ἀπὸ τὸ πολιορκημένο Μεσολόγγι καὶ τὴν Ἑξοδο. Ἀτυχῶς ὅμως, ὅταν ἦταν ἔξι

χρονών, έχασε τούς γονείς του. Έκτοτε, τά χρόνια 1867-1875, έχοντας πάντα στο πλάι του την γιαγιά του Άλτάνα και τη θεία του Βγενούλα, έζησε στην οικογένεια του θείου του Δ. Παλαμά στο Μεσολόγγι. Γόνος της μεγάλης οικογένειας των παιδευμένων Παλαμάδων, βρήκε στο σπίτι του θείου του σχολάρχη, παρόλη την όρφανία του, περιβάλλον που εύνοοῦσε τη μαθητεία του στα γράμματα. Βιβλιοθήκη, έφημερίδες και περιοδικά της εποχής, συζητήσεις, αναγνώσεις ποιητικών και μη κείμενων. Κι ο ίδιος, κοντά στον μεγαλύτερο άδερφό του Χριστάκη και στον φιλόλογο ξάδερφό του Γιάννη Δ. Παλαμά, άρχισε νά γράφει στίχους από πολύ νωρίς. Μέσα στο κλίμα βέβαια της ποιητικής κατάστασης που υπήρχε στο νέο κράτος.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος γεννήθηκε στο Φανάρι τό 1868, γέννηση που από μία άποψη θά την λέγαμε συμβολική. Ο πατέρας του Διονύσιος ήταν Ζακυνθινός, ενώ ή μητέρα Εὐλαλία τοῦ γένους Θωμά ήταν Φαναριώτισσα. Η οικογένειά του, όταν ο μικρός Γρηγόρης ήταν έντεκα μηνών, μετακόμισε στη Ζάκυνθο. Η μητέρα του, αδελφή του μητροπολίτη Χαλκηδόνας Καλλίνικου, μορφωμένη Πολίτισσα τοῦ έκανε μαθήματα γαλλικής γλώσσας στα παιδικά του χρόνια.⁵ «Η μητέρα μου», έχει γράψει, «ήταν σοφή. [...] Εκπαιδεύτηκε [...] στο σπίτι της λαμπρά με δασκάλους και δασκάλες. Ο Γάλλος καθηγητής Κωνσταντέν, που τον είχε χρόνια, την έμαθε στην έντέλεια τά γαλλικά, κι ο διάσημος τυφλός ποιητής Ηλίας Τανταλίδης, καθηγητής στη Σχολή της Χάλκης, την έδίδαξε ελληνικά».⁶ Στο ζακυνθινό σπίτι υπήρχε βιβλιοθήκη. «...στην καμαρούλα μου», γράφει πάλι, «στο πατρικό μου σπίτι, έκαμα την πιό σύντονη μελέτη. Χωρίς αυτή, όσο κι αν μπορεί νά “γεννήθηκα” δεν θά “γινόμεουν” ποτέ».⁷ Πράγματι. Μολονότι στη Ζάκυνθο υπήρχε έντονη πολιτιστική κίνηση, τό σπίτι παράμεινε έστία μαθητείας.

Ναπολέων Λαπαθιώτης. Γεννήθηκε τό 1888 στην Αθήνα. Γιός τοῦ Λεωνίδα Λαπαθιώτη μέ καταγωγή από την Κύπρο και της Βασιλικής Παπαδοπούλου, Μεσολογγίτισσας από άρχοντική οικογένεια, άνιψιάς τοῦ Χ. Τρικούπη. Παιδί μορφωμένων γονιών μέ οικονομική εύχέρεια, από νωρίς πήγαινε σέ θεατρικές παραστάσεις, διάβασε Ροβινσώνα Κρούσο και άλλα παιδικά άναγνώσματα, καθώς και παραμύθια.⁸ Από τη μητέρα του έμαθε γαλλικά, όπως ήταν τά γαλλικά τοῦ συρμού τότε, ενώ τό δημοτικό τό έβγαλε μέ κατ’οίκον διαδασκαλία. Από τούς γονείς, περισσότερο από τη μάνα του, μύηθηκε στην ποίηση, στη μουσική και στη ζωγραφική. Από έννιά χρονών διάβαζε τη *Διάπλαση των Παιδών*, στην οποία γράφτηκε συνδρομητής και σύντομα έγινε και συνεργάτης της μέ τό ψευδώνυμο Αιθήρ. Έννοείται πώς και τά βιβλία ποτέ δεν τοῦ έλειψαν, όπως άργότερα τό πιάνο. Μέ λίγα λόγια ο Λαπαθιώτης ανατράφηκε σέ περιβάλλον ιδεώδες για νά καλλιεργήσει κανείς τίς έμφυτες πνευματικές του τάσεις.

Ο Γιώργος Σεφέρης γεννήθηκε τό 1900 στη Σμύρνη. Γιός τοῦ Στέλιου Σεφεριάδη και της Δέσπως τό γένος Τενεκίδη. Ο πατέρας του άσκούσε τό επάγγελμα τοῦ δικηγόρου, ενώ είχε κλίση προς τη λογοτεχνία και ιδιαίτερα στην ποίηση. Στο πατρικό του σπίτι υπήρχε βιβλιοθήκη και άτμόσφαιρα μάθησης και πολιτισμοῦ. Τά δυο μικρότερα άδέρφια του, ή Ιωάννα και ο Άγγελος, είχαν επίσης μορφωθεί σέ έξαιρετικό βαθμό. Πατέρας και παιδιά είχαν έφεση προς τη γραφή και όλοι κάτι άφησαν, κυρίως ποιητικά γυμνάσματα, έκτός από την Ιωάννα που επιδόθηκε σέ πεζό λόγο. Πρόκειται για μία οικογένεια ύψηλης παιδείας, παιδείας για τά παιδιά, θά λέγαμε, έξ άπαλῶν ονύχων. Έτσι ο Γιώργος γεννήθηκε μέσα σέ ένα περιβάλλον, όπου τά βιβλία και τό καλλιτεχνικό πνεῦμα πήγαιναν μαζί μέ τά παιδικά παιχνίδια. Φαντάζεται κανείς πώς και στην κούνια του θά έφταναν στα αυτιά του λόγια που θά είχαν κάποιο ξεχωριστό νόημα. Στα έξι του χρόνια αρχίζει ήδη ή σχολική του παιδεία.

Ο Κ. Θ. Δημαράς γεννήθηκε στην Αθήνα τό 1904 από οικογένεια εύπορων έμπορων. Γιός τοῦ Θησέα Δημαρά και της Σμαράγδας τό γένος Ρακτιβάν. Ο άδερφός τοῦ πατέρα του Νικόλαος ήταν καθηγητής στη Νομική Σχολή της Αθήνας. Ενώ ο άδερφός

τῆς μητέρας του Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, νομικός, ἐπίσης μέ μεγάλες διακρίσεις, τόσο στὸν νομικὸ τομέα, ὅσο καὶ στὸν πολιτικὸ. Συγγενὴς του καὶ ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης, πού στάθηκε κοντά του κάτι σάν μεγάλος φίλος του καὶ δάσκαλος. Τό ἴδιο καὶ ὁ θεῖος του Ρακτιβάν. Ὁ μικρὸς Κώστας βρέθηκε μέσα σέ σπίτι μέ παράδοση στά γράμματα, «Φυσικά μέσα στήν ιδιοσυγκρασία, μέ τὴν πολυμέρειά της, θά πρέπει νά πέσει καὶ ἡ λέξη κληρονομικότητα. Δέν μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχει κληρονομικότητα. Τό ὅτι μοιάζετε μέ τὸν πατέρα σας, εἶναι κάτι ὑλικό. Πῶς θά μπορούσε νά μὴν εἶχε ἀνταπόκριση σέ κάποιο ἐσωτερικὸ κόσμο. Πρέπει νά τό δεχτοῦμε κι αὐτό. Συνεπῶς, μέσα στήν οἰκογένεια, στὸ σπίτι, νά βάλουμε καὶ τὰ προηγούμενα, τίς παλαιότερες γενιές, πρόσωπα τὰ ὁποῖα δέν ἐγνώρισάμε».⁹ Μέσα σέ σπίτι πάντως μέ βιβλιοθήκη, μᾶλλον μέ βιβλιοθήκες (βιβλιοθήκη του πατέρα του καὶ βιβλιοθήκη τοῦ παπποῦ του Ρακτιβάν), καὶ σέ οἰκογενειακὸ κλίμα μάθησης καὶ πνευματικῶν συζητήσεων, καθῶς, πέρα ἀπὸ ἄλλα, ἀπὸ τὸ σπίτι του περνοῦσαν πολλοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων καὶ τῆς τέχνης.

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1915, γιὸς τοῦ δημοτικιστῆ Παναγῆ Λορεντζάτου, καθηγητῆ στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Πετρούλας Σωτηροπούλου. Ἡ μητέρα του εἶχε σπουδάσει δασκάλα, καὶ τί σημαίνει τοῦτο γιὰ τὸν μικρὸ γιὸ τῆς τό καταλαβαίνει ὁ καθένας. Στὴν πραγματικότητα ὁ Λορεντζάτος, ὅπως ὁ Σεφέρης καὶ ὁ Δημαρᾶς, πέρασε τὰ παιδικὰ του χρόνια μέσα σέ πνευματικὸ θερμὸ κλίμα. Μέ τὴν ἐννοία ὅτι εἶχε τίς προϋποθέσεις νά καλλιιεργήσει τὰ συναισθήματα καὶ τὴ νόησὶν του πέρα ἀπὸ τίς συνηθισμένες εὐχέρειες τῶν ἄλλων παιδιῶν. Πρῶτα πρῶτα μέ γονεῖς σπουδαγμένους μέ παιδαγωγικὴ εἰδικότητα, ἐπειτα γλωσσικά ζώντας σέ δημοτικιστικὸ περιβάλλον, μέ ἀνάλογες λογοτεχνικὲς προεκτάσεις, ἀλλὰ καὶ γενικότερα κατὰ τίς καλλιτεχνικὲς ἐξελίξεις τῆς οἰκογένειάς του, ὅπου καὶ τό βιβλικὸ ὑλικό μέ τὴν ἀπαραίτητη βιβλιοθήκη δέν ἀπουσίαζε.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μᾶς δείχνουν πόση σημασία ἔχει τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον γιὰ τὴν παιδεία μας. Βλέπουμε ἐπίσης πόσο θετικὴ εἶναι ἡ παρουσία μιᾶς μορφωμένης μάνας γιὰ τὴ γλωσσικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν – Κοραῆς, Πολυλάς, Βικέλας, Παλαμᾶς, Ξενόπουλος, Λαπαθιώτης, Λορεντζάτος. Ξέρουμε ὡστόσο πῶς ἀρκετοὶ ἄνθρωποι πού διακρίθηκαν στά γράμματα προέρχονταν ἀπὸ οἰκογένειες πού δέν ἦταν ἰδιαίτερα ἢ δέν ἦταν καθόλου γραμματισμένες. Αὐτό εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ δέν ξέρουμε πόσα τάλαντα ἔφαγε στὸ μεταξύ τό σκοτάδι καὶ πόσοι, ὅπως ὁ Γ. Κοτζιούλας,¹⁰ τράβηξαν τοῦ λινarioῦ τὰ πάθη γιὰ νά βγάλουν τὸ κεφάλι τους ἔξω ἀπὸ τὸ τέλμα τῆς ἀγραμματοσύνης. Συνεπῶς ἔχει μεγάλη σημασία μέ τί προϋποθέσεις ξεκινάει κανεὶς γιὰ νά ξανοιχτεῖ στά γράμματα ἢ ἀπλῶς γιὰ ν' ἀποκτήσει παιδεία κάποιας στάθμης.

Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 διάβασα κάπου, στήν ἐφημερίδα *Ελευθερία*, νομίζω, πῶς ὁ Σάρτρ ἐγίνε εὐρύτερα γνωστός στή Γαλλία μετὰ τὴν ἐκδόση τοῦ φιλοσοφικοῦ του συγγράμματος *Τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴδέν*. *Τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴδέν* δημοσιεύθηκε τὸ 1943, μετὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα πεζὰ τοῦ συγγραφέα, (τὸ μυθιστόρημα *Ἡ ναυτία* ἐκδόθηκε τὸ 1938 καὶ ἡ συλλογὴ διηγημάτων *Ὁ τοῖχος* τὸ 1939). Αὐτὴ ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Σάρτρ ἐγίνε εὐρύτερα γνωστός μέ τὴ φιλοσοφικὴ ἐργασία του, μοῦ ἔκανε τότε τέτοια ἐντύπωση πού αἰσθάνθηκα ὅτι εἶχα γεννηθεῖ σέ λάθος χώρα. Γιατί τότε συνειδητοποίησα πρῶτη φορά πόσο χαμηλὸ ἦταν τὸ γενικὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ τόπου μας καὶ τί ἐπιπτώσεις εἶχε πάνω στὸν καθένα μας. Τόσο χαμηλό, ἀλήθεια, ὥστε, ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες πού εἴμαστε ἐλεύθερο κράτος, ποτέ τὸ θέμα τῆς γενικῆς παιδείας δέν προβλήθηκε ὡς κορυφαία ἐθνικὴ ἀνάγκη. Ποτέ δέν ἀξιολογήθηκε ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νά ὑπάρξει εὐνομούμενο κράτος. Ἀναρωτηθήκαμε ποτέ τί παιδεία ἔχει ὁ ὁδηγός πού δέν ὑπακούει στοὺς κανόνες τῆς οδήγησης, ἢ τί παιδεία ἔχουν σέ μᾶς οἱ ὁδηγοὶ τῶν ταξί, ἢ τί παιδεία ἔχουν οἱ ὁργανωμένοι φίλαθλοι πού ὠρῶνται τίς Κυριακὲς μέσα κι ἔξω ἀπὸ τὰ ποδο-

σφαιρικά γήπεδα; Άραγε τί θά έδειχνε μιά στατιστική μελέτη πού θά είχε άντικείμενο νά καταγράψει τά σπίτια πού διαθέτουν ένεργή, δηλαδή λειτουργική, βιβλιοθήκη κοντά, άς πούμε, στους πεντακόσιους μέ χίλιους τόμους; Ίσως τό ένα τοίς εκατό ή καί λιγότερο. Κι έπίσης πόσα σπίτια διαθέτουν στοιχειωδώς έπαρκείς δισκοθήκες, έχουν στους τοίχους πίνακες ζωγραφικής, σέ πόσα σπίτια ακούγεται τό Τρίτο Ραδιοφωνικό Πρόγραμμα καί πόσοι έλληνες έπισκέπτονται τά διάφορα μουσεια ή κρατούν ένα βιβλίο στίς διακοπές τους; Ξέρω, τό έχω ακούσει ήδη πολλές φορές, πώς ό λόγος τής έλλειψης πού παρατηρείται έχει νά κάνει μέ τήν οικονομική δυσχέρεια τών οικογενειών. Σίγουρα, αλλά γνωρίζω έπίσης πάμπολλες οικογένειες πτυχιούχων Ανώτατων σχολών πού διαθέτουν ακριβά αυτοκίνητα, ακριβά σύνθετα έπιπλα, ακριβά χαλιά, ακριβές πορσελάνες, κάποτε ακριβές διακοσμητικές βιβλιοθήκες, όχι όμως ένεργές βιβλιοθήκες. Πτυχία κατέχουν πολλοί, ταυτόχρονα καί τίς πρακτικές γνώσεις τής έπιστήμης τους τίς άπαραίτητες γιά νά ασκήσουν τό επάγγελμά τους, ευρύτερη παιδεία όμως έχουν ελάχιστοι. Άς σκεφτούμε πάλι τί θά έβγαζε μιά ακόμα στατιστική έρευνα πού θά έδειχνε πόσοι γονείς άποτελούν παράδειγμα γιά τά παιδιά τους, παράδειγμα μελέτης κατά τίς ελεύθερες ώρες. Άς τό θέσω καί άλλιώς: τί βαραίνει περισσότερο στόν μέσο νεοέλληνα, τό βιβλίο, ό τρόπος νά προωθήσει τήν παιδεία του ή ό τρόπος νά επιδειχτεί; Ξέρω είναι ντροπή, αλλά τί ωφελεί νά τό κρύβουμε: στήν Ελλάδα τό βιβλίο καί γενικότερα τό πολιτισμικό προϊόν βρίσκει στήν κατώτατη βαθμίδα τών αξιών. Κι άν αυτό δέν ήταν πολύ γνωστό, άποκαλύφτηκε τώρα μέ τήν οικονομική κρίση, όπου τό πρώτο πού χτυπήθηκε ήταν ή αγοραστική στάθμη τοῦ βιβλίου. Γιά τόν καθένα μας καί γιά όλους ισχύει όρισμένη κλίμακα αξιών. Πόσο συνειδητά ή όχι λίγο μετράει, μιά καί αναγκαστικά ή κλίμακα αύτή μπαίνει καθημερινά σέ πρακτική έφαρμογή. Μέ κριτήριο τή διαβάθμιση τής δικής τής κλίμακας νομοθετεί ή έκάστοτε κυβέρνηση τούς κρατικούς θεσμούς. Μέ τήν προσωπική τους κλίμακα αξιών συμπεριφέρονται οί πολίτες άπέναντι στους θεσμούς, στίς επαγγελματικές υποχρεώσεις τους, στή σχέση τους μεταξύ τους, κ.λπ. Πρίν από αρκετά χρόνια είχα διαβάσει στίς έφημερίδες πώς στό συγκρότημα τής βιομηχανίας αυτοκινήτων Ρενώ, στή Γαλλία, υπήρχε βιβλιοθήκη 60 χιλιάδων τόμων γιά τούς εργαζόμενους. Δέν ξέρω πόσοι διάβαζαν στό άναγνωστήριο αύτής τής βιβλιοθήκης ή πόσοι έπαιρναν βιβλία στό σπίτι από τό δανειστικό της τμήμα. Σκέφτομαι όμως ότι καί ελάχιστοι νά διάβαζαν εκεί ή νά δανείζονταν βιβλία, ή ιδέα τής γενικής παιδείας, μέ τίς άπώτερες συνέπειές της, άποτελούσε κοινή συνείδηση.

Θά ήθελα νά αναφέρω έδω μιά προσωπική μαρτυρία. Στο κεντρικό Λονδίνο βρίσκεται ένα συγκρότημα πού λέγεται "Κέντρο τής Βασίλισσας Ελισάβετ". Έχει αίθουσες γιά θεατρικές παραστάσεις, έχει αίθουσες γιά εκθέσεις ζωγραφικής, αίθουσες γιά διαλέξεις, αίθουσες γιά μουσικές συναυλίες, αίθουσες γιά συνεδριακούς σκοπούς, κ.λπ. έχει όμως καί κάτι, πού θά τό λέγαμε, παρακατιανό. Έναν χώρο άνοιχτό από όπου περνάει κόσμος πού πηγαίνει στίς διάφορες εκδηλώσεις. Αύτός ό χώρος διαθέτει κυλικείο, καθίσματα μέ τραπεζάκια στό πλάι τους καί, μπροστά από τά καθίσματα, ένα μέρος γιά νά παίζεται μουσική. Εκεί παίζουν κλασική μουσικοί νέοι πού έχουν σπουδάσει αύτό τό είδος, σέ μικρές συνήθως ομάδες, πεντάδες, τετράδες, τριάδες, δυάδες ή καί ένας μόνος καλλιτέχνης. Στο τέλος κάθε κομματιού οί άκροατές, πού κάθονται στά καθίσματα χειροκροτούν ανάλογα μέ τό πώς κρίνουν τό παίξιμο. Είχα πάει εκεί μ' ένα φίλο μου μόνημο κάτοικο τοῦ Λονδίνου. Μου έκανε έντύπωση τό γεγονός ό,τι, άν καί περνούσε κόσμος δίπλα καί γυναίκες μέ ψηλά τακούνια, ένω καί πολλοί στά καθίσματα είχαν πάνω στά διπλανά τραπεζάκια κάτι φαγώσιμο νά τσιμπολογούν, δέν ακουγόταν κίχ. Όταν μετά από αρκετή ώρα φύγαμε, ρώτησα τόν φίλο μου κάθε πότε παίζουν μουσική σ' αύτό τό μέρος. Ό φίλος μου μέ κοίταξε λοξά καί μου είπε ξερά: «κάθε μέρα, από τό πρωί ως τό βράδι, όλο τό χρόνο». Μου φάνηκε υπερβολικό καί τόν ρώτησα άν ήταν αλήθεια. «Γιατί

νά μήν εἶναι ἀλήθεια», ἀπάντησε μέ ελαφρό κομπασμό. «Στό Λονδίνο βέβαια, ὄχι στήν Ἀθήνα.»

Ὁ ὅρος *γενική παιδεία* δέν καλύπτεται ἀπό τούς λίγους προνομιούχους, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς πάντα υπάρχουν σέ κάθε τόπο. Ἔχει λίγη σημασία ἂν κάποιοι παίρνουν Νόμπελ, ἐνῶ ὁ τόπος μένει σέ κατάσταση ἀμορφωσιάς. Ἀντίθετα ὁ ὅρος *γενική παιδεία* προϋποθέτει τό γενικό σύνολο καί, ἔστω σχετικά, ὅλα τά κοινωνικά στρώματα. Στά πολιτισμένα κράτη τήν αἰσθάνεσαι τήν ἀνεβασμένη πολιτισμική στάθμη ἀπό τήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα. Ὁ Ἀλφόνσος Λαμαρτίνος ἔχει πει κάποτε πώς: «Τόν Δημοσθένη τόν καταλάβαιναν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι, ἤξεραν τή γλῶσσα τους, ἔκριναν τή νομοθεσία τους καί τίς τέχνες. Ἦταν ἓνας λαός ἐκλεκτῶν· εἶχε τά πάθη πού ἔχει ἓνας λαός, δέν εἶχε τήν ἀμάθειά του.»¹¹ Ὁ Γκαίτε, μιλώντας γιά τό ἴδιο ζήτημα, σημείωσε τά ἀκόλουθα:

«Πάρτε [...] τόν Μπερανζέ. Ὑπῆρξε γιός φτωχῶν γονιῶν, ὁ πατέρας του ἦταν ράφτης, ξεκίνησε ὡς μαθητευόμενος τυπογράφος, τοποθετήθηκε κατόπιν σέ κάποιο γραφεῖο μέ χαμηλό μισθό, δέν πήγε σέ κάποια σχολή, δέν σπούδασε ποτέ, κι ὥστόσο τά τραγούδια του διαθέτουν τέτοια ὠριμότητα καί καλλιέργεια, τόσο πνεῦμα, τόσο λεπτή εἰρωνεία, εἶναι τέτοια ἡ καλλιτεχνική τους ἀξία, τόσο ἀριστοτεχνικός ὁ χειρισμός τῆς γλώσσας, ὥστε προκάλεσε τόν θαυμασμό ὄχι μόνο στή Γαλλία, ἀλλά καί σ' ὅλη τήν Εὐρώπη.

“Φανταστεῖτε ὅμως νά μήν εἶχε γεννηθεῖ καί μεγαλώσει ὁ Μπερανζέ στό Παρίσι, σ' αὐτή τή φωτεινή μεγαλούπολη τοῦ Πνεύματος καί τῶν Γραμμάτων, ἀλλά, ὡς γιός ἑνός φτωχοῦ ράφτη στήν Ἰένα ἢ στή Βαϊμάρη, καί εἶχε μεγαλώσει στό ἀσφυκτικό περιβάλλον τους, καί ἀναρωτηθεῖτε τί καρπούς θά εἶχε δώσει τό ἴδιο αὐτό δέντρο ἂν εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ ἓνα τέτοιο ἔδαφος καί σέ μιά τέτοια ἀτμόσφαιρα.

“Ὅποτε, καλέ μου φίλε, ἐπαναλαμβάνω: ἐκεῖνο πού μετράει γιά τή γλῆγορη καί εὐτυχῇ ἀνάπτυξη ἑνός ταλέντου εἶναι οἱ πνευματικές καί μορφωτικές συνθήκες πού επικρατοῦν στό ἔθνος στό ὁποῖο γεννιέται καί μεγαλώνει.

“Θαυμάζουμε τίς τραγωδίες τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων· ἂν ὅμως τό καλοσκεφτεῖς, θά ἔπρεπε νά θαυμάζουμε μᾶλλον τήν ἐποχή καί τό ἔθνος πού προσέφεραν τίς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις, παρά τούς μεμονωμένους συγγραφείς. Γιατί μολονότι τά ἔργα αὐτά διαφέρουν κάπως μεταξύ τους, μολονότι ὁ ἓνας τραγωδός ἐμφανίζεται λίγο σημαντικότερος καί πληρέστερος ἀπό τόν ἄλλον, ὅλα τά δημιουργήματά τους διαθέτουν σέ γενικές γραμμές τόν ἴδιο ἐνιαῖο χαρακτήρα. Εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ μεγαλειώδους, τοῦ ἀξιου, τοῦ ὑγιοῦς, τοῦ ἀνθρωπίνως ἄρτιου, τῆς ὑψηλῆς σοφίας ζωῆς, τοῦ ἀνώτερου τρόπου σκέψης, τῆς κρυστάλλινης καί ρωμαλέας θεώρησης τοῦ κόσμου καί τῶν πραγμάτων, καί ὅποιος ἄλλης ιδιότητος θά ἤθελε κανεῖς νά προσθέσει. Ἄν τώρα τίς ιδιότητες αὐτές δέν τίς βρίσκουμε μόνο στά δραματικά ἔργα πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ, ἀλλά καί στά λυρικά καί τά ἐπικά, ἂν τίς ἀνακαλύπτουμε καί στούς φιλοσόφους, τούς ρήτορες, τούς ιστορικούς καί στόν ἴδιο ὑψηλό βαθμό στά διασωθέντα δημιουργήματα τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, τότε δικαιούμαστε νά πιστέψουμε ὅτι οἱ ιδιότητες αὐτές δέν προσιδίαζαν ἀπλῶς σέ μεμονωμένα πρόσωπα, ἀλλά χαρακτηρίζουν τό ἔθνος καί τήν ἐποχή ὁλόκληρη”».¹²

Καθώς εἶναι γνωστό παρόμοια θέση γιά τή γενική παιδεία καί τό πολιτισμικό περιβάλλον ἔχει ὑποστηρίξει στά καθ' ἡμᾶς ὁ Ε. Ροίδης, τόσο μέ τά κείμενά του «Δραματικός ἀγών» καί «Διατί δέν ἔχει ἡ σημερινή Ἑλλάς φιλολογίαν», ὅσο καί μέ ἄλλες ἐργασίες του.¹³

Γιατί τά λέω ὅλα αὐτά πού δέν ἀνήκουν εὐθέως στόν τομέα μέ τόν ὁποῖο καταγινομαι; Τά λέω γιατί στόν τόπο μας ὑπάρχει ὁξύ πρόβλημα γενικῆς παιδείας, πρόβλημα

πού τό βρίσκεις μπροστά σου μέ ὅτιδήποτε καί ἂν ἀσχολεῖσαι. Οὔτε ἐξαιρεῖται κανεῖς ἀπό τό πλαίσió του, γιατί καί οἱ πιό παιδευμένοι αὐτοῦ τοῦ τόπου δέν εἶναι ἀσχετοί ἀπό τὰ ὅρια τῆς γενικῆς παιδείας τοῦ τόπου. Αὐτά τὰ ὅρια ἀφοροῦν, ὡς ἓνα βαθμό τοῦλάχιστο, τοὺς πάντες.

Ποίος φταίει γι' αὐτή τήν καθόλου ἀκίνδυνη κατάντια τῆς χώρας μας; Ποιά εἶναι ἡ εὐθύνη μας; Ἄν ἔχουμε κάποια εὐθύνη, αὐτή ὀφείλεται στό ὅτι δέν συνειδητοποιοῦμε τήν πραγματικότητα τῆς χαμηλῆς παιδείας μας, ὀφείλεται στό ὅτι κάνουμε σάν νά μήν ἀποτελεῖ καθημερινή ἀνοιχτή πληγή. Καί δέν τήν παραδεχόμαστε, ὥστε νά ἀντιδράσουμε. Πράγματι, δέν εἶδα καμιά διαδήλωση, κανένα συλλαλητήριο, γιά τό ἀνέβασμα τῆς γενικῆς παιδείας. Οὔτε βέβαια ἔχουμε κάποια παιδευτική ἐξαρση ἀπό τήν πλευρά τῆς πολιτείας. Οὐσιαστικά τήν παιδεία τήν ἔχουμε γραμμένη στά παλιά μας τὰ παπούτσια. Δέν πειράζει νά τό ξαναπῶ: ἡ δική μας εὐθύνη εἶναι ὅτι δέν συνειδητοποιοῦμε τήν κατάστασή μας καί δέν ἀντιδρούμε, τόσο συλλογικά, ὅσο ἀτομικά. Κατά τὰ ἄλλα, ἡ κύρια, ἡ θεμελιώδης, αἰτία βρίσκεται ἄλλοῦ. Βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ἀπό αὐτόν τόν τόπο δέν πέρασε ἡ Ἀναγέννηση. Ἡ Ἀναγέννηση πέρασε ἀπό τήν Κρήτη, ἡ ὁποία παρουσίασε πολιτισμική ἀνάπτυξη μέχρι τό 1669, ὁπότε ἔπεσε στήν τουρκική κυριαρχία καί νεκρώθηκε μετά κάθε συνέχεια. Πέρασε ἐπίσης ἀπό τὰ, κάτω ἀπό εὐρωπαϊκή κατοχή, Ἐφτάνησα μέ συνέπεια τό γνωστό ἐφτανισιώτικο πολιτισμό. Ἀπό τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα δέν πέρασε, ἔτσι μείναμε ἐκεῖ περίπου πού βρισκόμασταν, ὅταν ὑποδουλώθηκε ὁ τόπος στοὺς Τούρκους. Μέ τήν ἀπελευθέρωση, μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, θελήσαμε νά συνδεθοῦμε μέ τή Δύση. Νά συνδεθοῦμε ὅμως χωρίς βαθμιαία φυσιολογική μετάβαση, ἀπό τήν ἐλληνική ὑπαίθρο πού βρισκόταν σέ ἡσιόδειο στάδιο (ξυλάλετρο, κλειστή οἰκονομία, ἀναλφαβητισμός, κ.λπ.), στήν ἀστική εὐρωπαϊκή ἐξέλιξη. Ὅμως οἱ Εὐρωπαῖοι ἔφτασαν στό σημεῖο πού βρίσκονταν τόν 19^ο αἰῶνα, ἔχοντας πίσω τους, μέ πρωτοπόρο τή Φλωρεντία, πεντακόσια χρόνια ἐξελικτικῆς πορείας.¹⁴ Ἀντίθετα τό Ἑλληνικό κράτος θέλησε νά συγχρονιστεῖ μαζί τους μ' ἓνα ἄλμα χωρίς ἱστορικές προϋποθέσεις. Ἡ ἱστορία ὅμως δέν τὰ σηκώνει τὰ τέτοια ἄλματα κι ἔτσι πολιτισμικά ἀνερμάτιστοι πέρασαμε στόν ἄκρατο μιμητισμό. Κάτι πού συμβαίνει καί σήμερα χωρίς μέτρο καί τό βλέπουμε τόσο προκλητικά στίς ἐπιγραφές τῶν μαγαζιών, στό ντύσιμο, στή γλώσσα καί στή γενικότερη ξενομανία μας. Στήν πραγματικότητα εἴμαστε σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις μας μαθητευόμενοι στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό. Ἀπό τοὺς Εὐρωπαῖους μάθαμε πῶς σ' αὐτόν τόν τόπο ζοῦσαν κάποτε κάποιοι πού λέγονταν Ἕλληνες κι εἶχαν ἀναπτύξει μοναδικό πολιτισμό. Ἀπό τοὺς Εὐρωπαῖους μάθαμε τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά κείμενα. Στά πανεπιστήμιά τους σπουδάζανε καί σπουδάζουν οἱ λίγοι ἀξιόλογοι ἀρχαιομαθεῖς καθηγητές τῶν πανεπιστημίων μας. Ὅσοι δέν ἔχουν πάει ἔξω νά μάθουν σύστημα καί νά μποῦν στό πνεῦμα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν γραφτῶν τό νιώθουν ὡς ἄλλειψη. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τόν ἀρχαῖο ἐλληνικό πολιτισμό δέν τόν κατακτήσαμε μέ τίς δικές μας δυνάμεις καί ὅ,τι σχέση ἔχουμε μαζί του, αὐτή ἡ σχέση, ἀντίθετα ἀπό τίς ἀνόητες ρητορεῖες, ἀποτελεῖ εὐρωπαϊκό δάνειο. Ὅπως περίπου καί τὰ οἰκονομικά δάνεια πού τὰ χειριζόμαστε ὅπως τὰ χειριζόμαστε. Εἶπα, «ἀντίθετα ἀπό τίς ἀνόητες ρητορεῖες», καί θέλω νά σᾶς θυμίσω κάτι. Τόν Αὐγούστο τοῦ 1954 ἔγινε στήν Ἀθήνα μεγάλο συλλαλητήριο γιά τήν ἔνωση τῆς Κύπρου μέ τήν Ἑλλάδα. Κύριος ὁμιλητής, ἀπό μπαλκόνι τοῦ Κοινοβουλίου στό Σύνταγμα, ἦταν ὁ καθηγητής Δασκαλάκης. Σ' ἐκείνη τήν ὁμιλία του εἶπε τή φράση πού ἔγινε ἔκτοτε πολύ γνωστή: «Ὅταν ἐμεῖς εἴχαμε πολιτισμό, ἐσεῖς [δηλαδή οἱ Ἀγγλοὶ] τρώγατε βαλάνιδια». Στήν πραγματικότητα ἐμεῖς οἱ Νεοέλληνες ἐκείνη τή στιγμή ἀλλά καί ὡς σήμερα, δέν εἴχαμε καί δέν ἔχουμε ἀναπτύξει αὐτόφωτο ἰθαγενή πολιτισμό, ἐνῶ οἱ Ἀγγλοὶ εἶχαν καί ἔχουν. Μ' ἄλλα λόγια, ἂν τό δοῦμε στήν οὐσία του, ἴσχυε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό ὅ,τι ἤθελε νά ὑποστηρίξει ὁ κ. Δασκαλάκης.

Εἶπα νωρίτερα πῶς ἡ ἄλλειψη γενικῆς παιδείας δέν εἶναι καθόλου ἀκίνδυνη. Πράγ-

ματι ή χώρα μας, καθώς πιστεύω, δέν κινδυνεύει, τόσο από τούς κακούς γείτονούς μας, όσο από τήν πολιτισμική μας ἀνεπάρκεια. «Ἡ πολιτισμική ἐπίθεση», ἔγραψε τό 1976 ὁ Νίκος Φωκάς, «πού γίνεται ἐναντίον τοῦ τόπου μας εἶναι κάτι χωρίς προηγούμενο στήν ἱστορία του, σέ στιγμή μάλιστα πού ὁ τόπος αὐτός εἶναι ἐντελῶς ἀποδυναμωμένος πνευματικά, ἕνας τόπος χωρίς μήνυμα. Γιατί τί ἔχει ἀλήθεια νά πεῖ σήμερα ἡ Ἑλλάδα, σάν Ἑλλάδα, στόν κόσμο;»¹⁵ Καλό εἶναι νά θυμούμαστε πώς τά ἔθνη πού δέν παρουσιάζουν πολιτισμική ἀνάπτυξη πεθαίνουν. Ἡ χώρα μας, ὅπως προανάφερα, δέν κινδυνεύει ἀπό τούς κακούς γείτονούς της, βρίσκεται ὅμως σέ μεγάλο κίνδυνο ἀπό τή χαμηλή της πολιτισμική στάθμη. Τώρα πού ὅλες οἱ πόρτες ἐπικοινωνίας μέ τά ἐξελεγμένα ἔθνη ἔχουν ἀνοίξει, εἴμαστε ἐκτεθειμένοι σέ ἰσχυρές ἀλλοτριωτικές ἐπιδράσεις. Κάτι πού τό βλέπουμε καθημερινά. Καί τό βλέπουμε γιατί ἡ δική μας χώρα δέν ἔχει τήν ἀνάπτυξη πού χρειάζεται γιά νά προβάλλει ἀντιστάσεις. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἴμαστε δυστυχῶς ἀνοχύρωτος τόπος. Τοῦτο σημαίνει μέγα κίνδυνο ἀφελληνισμοῦ, μέ τόν πιό ἀθόρυβο, ὑπουλο καί ἀποτελεσματικό τρόπο. Δυστυχῶς.

Εἶναι ὅμως καιρός νά ἐπανέρθω στό σημεῖο ἀπό τό ὁποῖο ξεκίνησα κι ἔχει νά κάνει μέ τήν ἐρώτηση τῆς συγκεκριμένης μεταπτυχιακῆς φοιτήτριας. Νά σημειωθεῖ πώς ἡ ἐρώτησή της εἶχε μᾶλλον ἀντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, μέ τήν ἐννοια ὅτι λίγο πολύ ἦταν ἀπορία καί τῶν ἄλλων συμφοιτητῶν της. Ὅπως προανάφερα, ἡ δική μου ἀπάντηση παραξηγήθηκε, ἐπειδὴ προϋπέθετε ὀρισμένο αὐτονόητο, τό ὁποῖο δέν ἦταν αὐτονόητο. Ἡ κοπέλα σύμφωνα μέ τήν κοινή ἀντίληψη θεωροῦσε ὅτι γιά τήν παιδεία μας ἦταν ὑπεύθυνοι μόνο οἱ ὀρισμένοι σχολικοί δάσκαλοι. Τό ἴδιο καί οἱ συμφοιτητές της. Μέ βάση αὐτή τήν κοινή ἀντίληψη, ὅποια ἀπάντηση καί νά ἔδινε δύσκολα θά γινόταν κατανοητή. Ἄν ἔλεγα πώς ὁ λόγος πού δέν ξέρετε αὐτά πού εἶπα ἦταν γιατί δέν ἔχετε μορφωμένους γονεῖς, τά παιδιά θά γελοῦσαν καί θά μέ παίρναν γιά παράξενο. Ἐκτός πού ταυτόχρονα θά γινόμουν καί προσβλητικός. Ἄν ἔλεγα ὅτι δέν τά ξέρετε γιατί οἱ προηγούμενοι σχολικοί δάσκαλοί σας ἦταν ἀνεπαρκεῖς, θά ἔλεγα μίαν ἀνακρίβεια καί οἱ φοιτητές θά ἀναρωτιοῦνταν πώς ἤξερα τούς προηγούμενους δασκालούς τους. Ἄν ἔλεγα πώς ὁ λόγος ἦταν γιατί πᾶσχει στή βάση της ἡ γενική μας παδεία, θά ἦταν σωστό, ἀλλά τί θά καταλάβαιναν τά παιδιά. Νομίζω πώς θά τό θεωροῦσαν σάν μιά ἀοριστόλογη ὑπεκφυγή. Κι ἔτσι ἐπανερχόμαστε στά ἴδια, διότι παραλλάζοντας τόν Δημοσθένη: «δεῖ δὴ παιδείας καί ἄνευ ταύτης οὐδέν ἐστι γενέσθαι τῶν δεόντων».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτριος Βικέλας, *Ἡ Ζωή μου*, Ἑκάτη, Ἀθήνα 2003, σ. 42.
2. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, «Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῖ», *Σύλλογὴ τῶν Προλεγόμενων*, πρῶτος τόμος, Ἐν Παρισίοις, ἐκ τυπογραφίας Κ. Ἐβερράτου, 1833, σσ. η'-θ'.
3. Δημήτριος Βικέλας, *Ἡ Ζωή μου*, Ἑκάτη, Ἀθήνα 2003.
4. Δημήτριος Βικέλας, *Ἡ Ζωή μου*, ὅπ. π., σσ. 77, 78, 79, 82.
5. Ὃταν ὁ Ξενόπουλος ἔγραφε ἀπό τήν Ἀθήνα γιά πνευματικά ζητήματα ἀπευθυνόταν στή μάνα του.
6. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ἡ Ζωή μου σάν μυθιστόρημα. Αυτοβιογραφία*, Ἀδελφοί Βλάσση, Ἀθήνα 1984, σσ. 37-38.
7. Ὅπ. π., σ. 60.
8. «Τότε, θυμᾶμαι, ἔπαιρνα σέ φυλλάδια καί διάβαζα καί τόν *Ροβινσώνα Κροῦσο*, τοῦ Ντεφόε. Κι ἕναν *Γύρω τοῦ Κόσμου*, σέ φυλλάδια, εἶδος γεωγραφίας μέ εἰκόνες. Κι ἡ μητέρα μου ἐξακολουθοῦσε νά μέ μαθαίνει γαλλικά, σέ ἕναν τόμο χρυσόδετο τῶν *Παραμυθιῶν* τοῦ Περρὴ, μ' ὠραίες ζωγραφιές...». Ναπολέων Λαπαθιώτης, *Ἡ Ζωή μου. Ἀπόπειρα συνοπτικῆς αυτοβιογραφίας*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Κέδρος, Ἀθήνα 2009, σσ. 40-41.
9. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Δέν ἐνδιαφέρει ἡ κορυφή ἀλλά οἱ μέσοι ὄροι». Συνέντευξη στή Βασιλικὴ Κοντογιάννη, περιοδικό *Διαβάζω*, τεῦχος 53, Ἀθήνα 1982, σσ. 53-54.

10. Γιώργος Κοτζιούλας, *Ἀπό μικρός στά γράμματα*, ἸΑπαντα, δεύτερος τόμος, Δίφρος, Ἀθήνα 1957, σσ. 131-262.

11. *Τρεῖς Γάλλοι ρομαντικοί στήν Ἑλλάδα*, (Λαμαρτίνος, Νερβάλ, Γκωτιέ), Πρόλογος Π. Μουλλάς, μετάφραση Β. Μέντζου, Ὀλκός, Ἀθήνα 1990, σ. 66.

12. J. P. Eckermann, *Συνομιλίες μέ τόν Γκαίτε*, μετάφραση Δημήτρης Δημοκίδης, Ἐπίμετρο Κατερίνα Καρακάση, Printa, Ἀθήνα 2014, Β' τόμος, σσ. 267-268.

13. Ἐμμανουήλ Ροΐδης, «Δραματικός ἀγών», ἸΑπαντα, δεύτερος τόμος, φιλολογική ἐπιμέλεια ἸΑλκης Ἀγγέλου, Ἑρμής, Ἀθήνα 1978, σ. 236. «Διατί δέν ἔχει ἡ σημερινή Ἑλλάς φιλολογίαν», ἸΑπαντα, πέμπτος τόμος, ὅπ. π., σ. 304.

14. Ενδεικτική ἀπό τήν πλευρά αὐτή εἶναι ἡ ἱδρυση τῶν πρώτων εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων: Μπολόνια (Ἰταλία) 1088, Παρίσι (Γαλλία) 1150, Ὁξφόρδη (Αγγλία) 1167, Σαλαμάνκα (Ἰσπανία) 1218, Χαϊδελβέργη (Γερμανία) 1386.

15. Νίκος Φωκάς, «Ἡ ἀποδυνάμωση τῆς γλώσσας μας», *Επιχειρήματα γιά τή γλώσσα, γιά τή λογοτεχνία*, Ἑστία, Ἀθήνα 1982, σ. 15.

